

מאת יוסף (ג'פרי) סאקס

רוטשילד הוא כידוע לא רק שם, הוא גם חלום וגם מטפורה.

'לו הייתי רוטשילד', שר החולב המפורסם ביותר בתולדות התיאטרון, הרי הוא טוביה החלבן, פרי דמיונו של שלום עליכם, ונתן בכך ביטוי לחלומו של העני להתעשר, לפחות כמו הגביר בעיירה שלו. למען האמת, טוביה חלם להיות רוטשילד רק בתרגומו המוצלח לעברית של דן אלמגור; [במקור באנגלית](#) שמו של רוטשילד כלל לא נזכר...

לו הייתי רוטשילד

שרו: בומבה צור, שמואל רוזנסקי, חיים טופול, נתן רטנר

יבואו כל חכמי העיר לשאל בעצתי.
גם הרב אותי ישאל אן
מה הדין והמנהג:
"אם תואיל, רב טוביה...
מה הדין, רב טוביה,
בביצה שלא נולדה בערב חג?"
ולעולם שום איש לא יעיר לי
אם טעיתי בדברי.
כי הגביר צורק תמיד - וני!

ואז אוכל סוף־סוף בבית המדרש
לשבת, ללמוד כל הימים.
לשבת ממש על יד כהל ה"מזרח".
ולהתפלל, ולהתפלפל קצת על רש"י
עם כל תלמידי החכמים.
זה יהיה חלום נפלא כל כך...
לו הייתי רוטשילד...

הו, אלי, החי והקיים,
העוזר בלילות ומושיעים -
מה היה נגרע כבר בעולם
לו הייתי קצת עשיר?!

לו הייתי רוטשילד -
דיקל־דיקל, דיקל־דיקל, דיגי־דיגי
דיקל־דיקל־דאם -
כל היום אן ביד־בידי־באם,
לו הייתי איש עשיר.
אן הייתי נח קצת
דיקל־דיקל, דיקל־דיקל, דיגי־דיגי
דיקל־דיקל־דאם,
לו הייתי ביד־בידי־באם
דיגי־דיגי־דיקל איש עשיר.

הייתי אן בונה לי בית מאבן,
בית גדול, עם גג אדום,
עם שלוש שורות מדרגות ליד הקיר:
באחת - רק עולים,
בשניה - רק יורדים.
השלישית לא תוליד לשום מקום.
רק שיידעו שזה ביתו של גביר!

אז החצר תהיה מלאה אפרוחים,
כלה ברווזים ואוזים
שיקיימו רעש בקול אדיר.
וקל ה"קנאק" וה"ציק" וה"גע", "קוקוריקו"
ו"קוט־קוט": ישמע למרחקים
ויבשר: כאן גר ברזן עשיר!
לו הייתי רוטשילד...

והזנתי, היא גולדה, שם, על המרפסת
עם סנטר כפול מתאים,
כמו אשתו של רב קלמן הפרנס.
והיא תפסע לה שם כגברת מפרפסת,
ותצרח על המשוררים,
מתנפחת - אוי! - כמו טוס.

הצ'ופצ'יק של הקומקום: משירי דן אלמגור, כנרת, תשע"ב, עמ' 232

אבל גם כך נוכח 'רוטשילד' בספרות ובפולקלור היהודי. ב'לשכת אחורי התנור' של בית המדרש של העיירה 'בטלון', מספר ש"י אברמוביץ, הוא מנדלי מוכר ספרים, עוסקים בכל מילי דשמיא ומילי דעלמא, כגון 'בשומת עשרו של קורח ורכושו של רוטשילד ושאר הנגידיים המפורסמים' (מסעות בנימין השלישי, פרק ראשון).

הנה למשל בדיחה יהודית מפורסמת על אותו מלמד שאמר לרעייתו: 'לו הייתי רוטשילד, הייתי עשיר יותר ממנו'. 'הייתכן?', שאלה האשה, 'לו הייתי רוטשילד היית עשיר בדיוק כמוהו'. 'לכון', השיב המלמד, 'אבל הייתי ממשיך ללמד שיעורים פרטיים בצד'... (ראו גם אצל דרויאנוב, ספר הבדיחה והחדוד, א, מס' 553, בנוסח אחר ובלי אזכורו של רוטשילד, אלא של סתם גביר).

לכאורה, כל שם של יהודי עשיר יכול היה לספק את אותו אפקט קומי, אבל 'רוטשילד' (סתם 'רוטשילד', בלי צורך לייחד את שמו הפרטי של אחד מבני משפחת הבנקאים המפורסמת) משמש בהומור היהודי שם טיפולוגי ליהודי עשיר במיוחד. והנה, דימוי זה לא הפך את 'רוטשילד' למושא של צחוק וללעג, אלא להיפך – מושא לכבוד ולהערצה. כשיהודים סיפרו בדיחות על רוטשילד, הרעיון המובלע היה שכל אחד יכול להתעשר כמותו. עבור יהודים הדרך לפרוץ החוצה ולשנות את גורלם ואת מעמדם החברתי הייתה באמצעות התעשרות פתאומית, ממש כמו רוטשילד. כמובן ששינוי כזה יכול היה להתרחש גם באמצעות התרוששות פתאומית, אבל על זה אף אחד לא רצה לחלום.

הבדיחה הראשונה שנחקרה בספרו של זיגמונד פרויד **הבדיחה יחסה ללא-מודע** (1905), היא משחק מילים המתייחס להונו של רוטשילד. אך זה לא הכל: בדיחה זו נלקחה מכתביו של **היינריך היינה**, שהבין טוב יותר מרוב היהודים בתחילת התקופה המודרנית מהו 'מחיר הכניסה' שנתבע היהודי לשלם בדרכו אל התרבות האירופית (מחיר שאותו היינה שילם כאשר נטבל לנצרות הפרוטסטנטית). הסאטירה של היינה, סיפור משנת 1829 הנקרא *Die Bäder von Lucca* (מרחצאות לוקה), מספרת על הירש-היאזינט, יהודי השומר על יושרתו כשהוא מוקף בשחיתות, ונשאר נאמן ליהדות שעה שיהודים גרמנים רבים התנצרו. הסיפור מלגלג על רוב הדמויות המתוארות בו, אך מבטא הערכה למוזס לומפּ (Lump בגרמנית פירושו גנב, נווד, אדם חסר אופי), יהודי עני מן הגטו, ש'עונג שבת' שלו מפצה אותו על עוניו:

במשך כל השבוע הוא מתרוצץ, ברוח ובסערה, עומס חבילה כבדה על גבו כדי להרוויח כמה מקקים. אבל כאשר הוא חוזר לביתו בערב שבת, הוא מוצא את מנורת שבעת הקנים דולקת, השולחן מכוסה מפה לבנה והוא מסיר מעצמו את חבילותיו ואת דאגותיו ... והאיש מאושר, איננו צריך להתייטר עם כל ההשכלה הזאת, והוא יושב לו בנחת בתוך דתו ... הוא מתבונן בהנאה בנרות, שאת פתיליהם אינו מנקה אפילו. – ואני אומר לך, שאם ... ייכנס עכשיו רוטשילד הגדול עם כל מתווכיו, פקידי דיסקונט, פקידי משלוח ומנהלי משרדיו שעימם הוא כובש את העולם, ויאמר: 'מוזס לומפּ, בקש לך בקשה, מה שתבקש יקוים' – אדוני הדוקטור, אני משוכנע שמוזס לומפּ יענה בנחת: 'נקה לי את פתילי הנרות!' ורוטשילד הגדול היה אומר בתימהון: 'לולא הייתי רוטשילד, הייתי רוצה להיות לומפון כזה' (יהודה אילוני ושלמה טנאי [עורכים], היינריך היינה, וקדיש הם לא יגידו: על יהודים, יהדות וחרות, רשפים, תשנ"ד, עמ' 64).

חוקרת הספרות רות וייס, שפרסמה מחקר מעניין על הבדיחה היהודית, ציינה, ש'ראייה אירונית זו של רוטשילד, הנענה לגחמותיו של יהודי קטן, הייתה למרכיב בסיסי של הומור יהודי ... זו הייתה פנטזיה שעוצבה על מנת למתן את הקרעים ההולכים וגדלים בין עשירים לבין עניים בתוך הקהילות היהודיות, והיא מפגינה אחדות יהודית מול האיום הכפול של אלימות אנטי-יהודית והתבוללות' (Ruth R.). (Wisse, *No Joke: Making Jewish Humor*, Princeton University Press, 2015, pp. 49-50).

אחת מתוצאותיה של האמנציפציה היתה היכולת של יהודים מסוימים לאסוף הון דמיוני שאפשר להם, לפחות להלכה, להשתחרר מעולה של הקהילה היהודית, ולכל הפחות להיתפס בעיני עצמם ובעיני זולתם כמי שהצליחו להתעלות מעל הדימוי המקובל של 'היהודי'. 'רוטשילד' היה לסמל לכל מה שיהודי בעת הזו יכול לשאוף וגם להיות. ובה בשעה, עבור רבים, הייתה מציאות חדשה זו עילה לחיבוט נפש: אם רוטשילד (הפרסונה) יכול כעת להיות רוטשילד (המטפורה), למה שטובה, או כל יהודי פשוט אחר, לא יוכל להיות גם הוא רוטשילד, או אף עשיר ממנו?

בסיפורו של שלום עליכם 'לו הייתי רוטשילד', שנכתב ב-1902, נושא 'מלמד' פשוט ועני מהעירייה הבדויה כתריאלבקה מונולוג שבו הוא מספר לאשתו מה היה עושה בכסף הגדול לו היה זה נופל בחלקו. מסיומה של ה'דרשה' אפשר לעמוד על התיאוריה הפסודו-סוציאליסטית שטיפח אותו מלמד, שלמעשה מסתירה מאחוריה פנטזיה להתעשרות מהירה:

ואפשר, הא? ... לוא הייתי רוטשילד, אז אולי הייתי מבטל לגמרי את הכסף? חסל כסף! שפן, הבה לא נרמה את עצמנו, מהו בעצם כסף? — הכסף הלא הוא בעצם רק הסכום, דבר שנמנו וגמרו עליו. לקחו פיסת־נייר, נתנו לה איזו צורה, וכתבו: "טְרִי רוֹפְלֶיה סְרָפְרוּם" — שלושה רוֹפְלֶיה כסף. הכסף, אומר אני, איננו אלא יצר־הרע. מין תאוה שכזאת, אחת הגדולות שבתאוות; הכל חושקים בו ואיש אין לו... אבל אילו לא היה לחלוטין שום כסף בעולם, הלא היצר־הרע היה אז מחוסר עבודה, והתאוה לא היתה תאוה. אתם מבינים, או לא? אלא מה? הלא נותרת קושיה, איפה יקחו אז יהודים להוצאות־השבת? (מתהרהר לרגע קט). אז התירוץ: בעצם, איפה אקח עכשיו להוצאות השבת?...

שלום עליכם, אנשים קטנים בעלי השגות קטנות, תרגום: אריה אהרוני, ספרית פועלים, תשמ"ח, עמ' 100

ביטוי נהדר נוסף לפנטזיה זו יש בסיפור אחר של שלום עליכם, שנכתב שנה אחת קודם לכן, 'עירם של האנשים הקטנים' (1901). שלום עליכם מספר שם על 'בעל בית' שנסע מכתריאלבקה לפריז וביקש להיפגש עם רוטשילד הגדול בכבודו ובעצמו. כיוון שלא נותנים לו להיכנס מספר היהודי לשומר הסף כי איננו קבצן אלא סוחר. הוא נפגש עם רוטשילד 'האמיתי' ומציע לו חיי נצח תמורת 'שלוש מאות במזומן'. רוטשילד 'התמים' משלם כמובן, ואז משיא לו הכתריאלי את עצתו:

רצונך לחיות לנצח? אם כן, עצתי לך שתשליך מאחוריך את כל פריז הסואנת הזאת, ותעבור על מיטלטליך אלינו, לכתריאלבקה, ושם לא תמות לעולם, מפני שמאז היתה כתריאלבקה לעיר, מעולם לא מת אצלנו גביר... (עירם של האנשים הקטנים, תרגום: בני מר, ידיעות אחרונות, 2005, עמ' 48-49).

שדרות רוטשילד בתל אביב בימי 'המחאה החברתית', 2011 (צילום: יוליה זובריצקי; מקור: מגפון)

השלכה נוספת של השימוש ההומוריסטי בדמותו של רוטשילד היא המעמד המעורפל והגבולי שהחזיקו בו בני משפחת רוטשילד בכל הקשור לזיקתם אל הקהילה היהודית. ג'רמי דאובר, שעוסק במחקר שלום עליכם, ציין בפני שמשוה מונטיפיורי, למשל, איננו מופיע בסוג זה של הומור. מדוע אין בדיחות על מונטיפיורי? ככל הנראה משום שהוא נתפס כמי שנשאר 'יהודי' למרות עושרו המופלג. אם ההון עוזר ליהודי שזכה בו לפרוץ את גבולות הגטו, הרי שהבדיחה משקפת עבור היהודי שנותר בתחומיה של הקהילה את חוויית המסתורין של הלא-נודע, זו שמצפה ליהודי אחרי שיעזוב את קהילתו. הסיבה שדווקא רוטשילד 'מככב' בהומור היהודי היא, שאף אחד לא באמת ידע אם הוא 'בפנים' או 'בחוץ'.

בעטו של ש"י עגנון עבר דימויו המסורתי של רוטשילד שינוי. הסיפור 'מזלו של רוטשילד או שני הגבירים', שפורסם לראשונה בעיתון הארץ בערב פסח תשכ"ג (8 באפריל 1963) ולימים כונס בספרו **תכריך של סיפורים** (שוקן, תשמ"ה, עמ' 49-56), שראה אור לאחר מותו, הוא סאטירה שנונה על החיים היהודיים ועל מתחים מעמדיים מנקודת מבטו של רוטשילד עצמו.

בגרסתו של עגנון המודל התהפך: רוטשילד שלו הוא כולו 'בפנים' ושייך במובהק לעולם האשכנזי המסורתי של שמירת תורה ומצוות. עגנון 'שאל' מרכיבי עלילה מן הסיפורים החסידיים, שבהם הרבי או הצדיק מסתיר את זהותו ומתהלך בעילום שם בין העיירות וכך הוא חווה את העולם דרך עולמו של יהודי פשוט. רוטשילד של עגנון 'נתקע' בערב שבת בעיירה קטנה במזרח אירופה (המספר אינו נוקב בשמה, אך ברור שהיא עיירה חסידית, שכן יש בה גם בתי כנסת שמתפללים בהם 'נוסח ספרד'). הוא מגיע, תוך שהוא מסתיר את זהותו, לבית הכנסת הגדול כדי להשתתף בתפילת קבלת שבת ושם הוא פוגש בגביר גאוותן ושתלטן. למען האמת, גביר מקומי זה אינו אלא קבצן לעומת עושרו של רוטשילד, אך רוטשילד נותן לו להביך את עצמו ולהסתבך ורק לבסוף הוא חושף אותו כרמאי וכשקרן. ברו שגם בני הקהילה מצטיירים כעדת חנפנים המתרפסים בפני מי שעושרו מדומה.

מזלו של רוטשילד או שני הגבירים

שמעתי, פעם אחת נסע רוטשילד למסעיו. דרך נסיעתו נתקלקלו לו גלגלי מרכבתו. קרא לאומן לתקנם. עד שתיקנם בא ערב שבת.

ראה רוטשילד שלא יספיק לחזור למקומו קודם כניסת השבת. הניח את הרכב לשמור את המרכבה ונטל כליו והלך לעיר. מה שמה של העיר לא שמעתי. אם אתה מבקש לדעת צא ופשפש בפנקסי הקהלות.

בא לו לעיר ונכנס לאכסניא. שכר לו חדר ולבש בגדי שבת ונטל את סידורו והלך לבית הכנסת הגדול. שהרוטשילדים מתפללים נוסח אשכנז, ואילו באותם בתי הכנסיות שבעיירות הקטנות אי אתה יודע איזה נוסח נוהג בהם, אם נוסח אשכנז אם נוסח ספרד, מה שאין כן בתי כנסיות הגדולים, שלא שינו מנהג אבותיהם, היינו נוסח אשכנז שנהגו בו כל הדורות.

נכנס וישב לא למעלה ולא למטה אלא באמצע, לא למטה, שלא יהא נראה כענותנות יתירה ולא למעלה, שבמקום שאין מכירים אותך אל תשב במקום גדולים, אלא בחר לך מקום שאין בו לא משום ענוה פסולה ולא משום גבהות עינים.

ישבו ואמרו שיר השירים ועמדו והתפללו מנחה. לאחר שסיימו תפילת מנחה ששה כל הציבור ולא פתח אדם את סידורו לומר לכו נרננה.

ראה רוטשילד שהשבת נכנסת ואין אדם עולה לקבל את השבת. נסתכל בכלי השעות ונסתכל בחלון ונסתכל בלוח של זמני התפילה. אמר רוטשילד, כבר הגיעה עת לקבל את השבת, למה אין אומרים לכו נרננה? אמרו לו, ממתנים עד שיכנס הגביר לבית הכנסת, שאין אנו עומדים להתפלל אלא אם כן בא הגביר, אלא קרוב לוודאי שיבוא בקרוב, שכבר הלך השמש אצלו.

עם שהם מדברים נפתחה הדלת ונכנס השמש. קרא השמש שא"א ארוכה וידעו שהגביר הולך. ענו ואמרו, הגביר הולך, הגביר בא.

הגביה רוטשילד עיניו וראה אדם שמן, ארכו ככריסו וכולו מלובש שיראים וצוביל ופניו כלפי מזרח.

בא לו הגביר לכותל מזרח וישב על מקומו כשהוא נושם בקול מטורח הדרך. בא לו שליח ציבור אצלו ושחה לפניו ושאל, מה דעתו של מעלתו, אפשר לקבל את השבת? נענע לו הגביר ראשו דרך הן. הלך לו שליח ציבור, פניו כלפי הגביר ואחוריו כלפי הקהל ועלה על הבימה ונתעטף בטלית וקיבל את השבת.

אחר התפילה דחק כל הקהל ובאו אצל הגביר ושחו לפניו ביראה וכבוד ובירכוהו בברכת שבת שלום ומבורך, כשהוא מנענע ראשו דרך הסכמה ודרך השבת שלום.

ש"י עגנון, תכריך של סיפורים, עמ' 49

רוטשילד של עגנון איננו מושא הסאטירה. אדרבה, הוא זה שחושף את שחיתותו של הגביר המקומי ואת נלעגותם של אנשי עירו. אולי מקומו וזמנו של עגנון הם שהביאו אותו לשינוי הפרספקטיבה הספרותית באשר לרוטשילד. בכל זאת, ירושלים של שנות השישים של המאה ה-20 איננה אודסה או קייב של שנות השמונים של המאה ה-19. נושאים שהעסיקו את דעת הקהל היהודית, כמו היציאה מן הגטו וגבולות השייכות לקהילה, עושר ועוני ומקומו של העושר בקביעת זהותם של מנהיגים, עברו שינויים היסטוריים מופלגים וממילא גם שינויים בנקודת המבט.

בסיפור של עגנון, הגביר יכול להנהיג את עיירתו הקטנה באגרוף ברזל דרך אשלית העושר שהוא מטפח, וכפי ששר טוביה: 'כי הגביר צודק תמיד – וְדִי!'. ממקומו וזמנו של עגנון – מדינת ישראל הצעירה שנאבקת על קיומה, ולא בין כותלי בית הכנסת – הדרך שבה נהגו היהודים הגלותיים ששעבדו את עצמם בפני הגביר ועושרו, אינה באה עוד בחשבון, אף כי הסכנות נשארן בעיני.

עגנון סיים את הסיפור במוסר השכל ובאזהרה לקורא:

ועוד נמצינו למדים שלא יסמוך אדם על דעת אחרים ואפילו כל העולם
אומרים לך פלוני זה הוא כך חייב אתה לבדוק אחריו. רוטשילד שכדק היה
פטור מלשלם. אתה מה היית עושה במקומו של רוטשילד? היית סומך על
אחרים ומפסיד.

ובלשוננו הגסה של גביר אמריקני עשיר בן זמננו, שאולי אינו כה עשיר כפי שהוא היה רוצה שיחשבו, ועל בסיס עושרו המדומה יש רבים
המוכנים להכתיר אותו לגביר של העולם ולהושיבו בבית הלבן: אתם מפסידנים (losers)!

הרב יוסף (ג'פרי) סאקס, מנהל ומייסד של עמותת 'עתיד', מרצה בבית עגנון ועורך 'ספריית עגנון' באנגלית מטעם הוצאת טובי.